

İran Batılılaşma Hareketinde Mirza Malkum Han'ın Rolü (1833-1908)

Yılmaz KARADENİZ*

ÖZET

İran'da Kaçar idaresinin devam ettiği dönemde siyasi bir şahsiyet olarak ortaya çıkan Malkum Han, Paris'teki tahsilini tamamladıktan sonra ülkesine dönerek batılılaşma hareketinin öncüsü olmuştur. İran hariciyesinde başlayan siyasi serüveni, Rusya'nın Tahran elçiliğindeki tercümanlığı ile devam etmiştir. Herat'ın İran tarafından muhasara edilmesi sırasında İngiltere ile yapılacak görüşmelerde görevlendirilmesi, siyasi hayatını değiştirmiştir. Nasırüddin Şah'ı ikna ederek ilk mason teşkilatı olan Feramuşhane'yi tesis etmesi, İngiltere ile olan ilişkilerini üst seviyeye çıkartmıştır. Şah'ın Londra seyahati sırasında İngiliz sermayedarlara verilen imtiyazlar karşılığında büyük miktarda rüşvetler almıştır. İran'ın kurtuluşunu batının medeniyet unsurlarında bulan Malkum Han, yazdığı risalelerde bunu dile getirmiştir. Eserlerinde meşrutiyet fikrini hararetle bir şekilde savunarak siyasi iktidarın yıpratılması ve nihayetinde meşrutiyetin ilanında önemli rol oynamıştır.

Anahtar Kelimeler: *Malkum Han, İran, Meşrutiyet, Feramasoneri, İngiltere*

Mirza Malkum Khan's role in the Westernization Movement in Iran (1833-1908)

ABSTRACT

Malkum Khan who emerged as a politic figure in the era which Kacar's dominion goes on in Iran, coming back to his country after completed his education in Paris, he became the pioneer of the westernization movement. His politic adventure that started in Iran foreign affair goes on with translatorship in Russia's Tahran embassy. His being changed with the debate with England in the course of surrounding of Herat by Iran has changed his politic life. As a result of persuading Nasırüddin Shah by founding the first mason organisation Feramuşhane, reached his relations with English to high level. He accepted big bribes in the course of Shah's London visit for charters given to English visitors. Malkum Khan who finds Iran's release in West's civilization fact, put into words this in pamphlets he wrote. By defending the idea of constitutionalism heatedly, he played an important role in wearing out of government and ultimately in announcement of constitutionalism.

Key Words: *Malkum Khan, Iran, Constitutionalism, Feramasoneri, England*

* Yrd.Doç.Dr., Muş Alparslan Üniversitesi Eğitim Fakültesi Sosyal Bilimler Eğitimi / MUŞ, yilmazkaradeniz44@hotmail.com

Giriş

Mirza Malkum Han Nizamüddeve, 1833'te İran'ın Doğu Azerbaycan Eyaleti'nin Culfa şehrinde orta halli bir Ermeni ailenin oğlu olarak doğmuştur. Babası Mirza Yakub İsfahani, genç yaşta Avrupa ülkelerine gitmiş, Fransa ve Rusçayı öğrenmiştir. Rusya'da iken Rus araştırmacılarla birlikte Orta Asya araştırmalarına katılmış, İran'a döndükten sonra Rusya'nın Tahran elçiliğinde tercümanlık yapmıştır. İsfahan'daki ailesini Tahran'a getirmiş ve burada ikamet etmiştir.¹ Fransa'nın önde gelen düşünürlerinden Jean-Jacques Rousseau ile akraba olduğunu iddia etmiştir.² Mirza Yakub'un Rousseau ile akrabalık konusunu iddia etmesi tamamıyla siyasi ikbal için ortaya atılmıştır.³ Mirza Yakub İsfahani'nin İslâm dinine girişi de araştırmacılar tarafından doğrulanmamıştır. İslâm dininin gereklerini yerine getirdiğine dair araştırmacıların kaydı bulunamamıştır. Zira oğlu Malkum'u henüz on yaşında iken Paris'teki Ermeni Manastırına kaydettirerek ilk ve orta tahsilini burada tamamlattırmıştır. Malkum, Fransa'da bulunduğu süre içerisinde ünlü sosyolog Isidore Marie Auguste François Xavier Comte (1798 - 1857)'nin eserlerini okumuş ve fikirlerinden etkilenmiştir. Ayrıca Avrupa'daki teknik gelişmeler, büyük fiziki mekânlar ve sosyal hayatın renkliliği fikri yapısında derin izler bırakmıştır. İran'ın geri kalmışlık sınırını, batıya yetişemeyecek uzaklıkta bir noktada görmüştür. Fransa'daki eğitimi yedi yıl süren Malkum Han, Paris Politeknik okulunu bitirdikten sonra İran'a dönmüş ve Hariciye Nezareti'ndeki Tercüme Odası'nda işe başlamıştır.⁴

Nasırüddin Şah'ın sadrazamı Mirza Taki Han (Emir-i Kebir), Malkum Han'ın Tahran'daki Darülfünun'da siyasi bölüm açmasını istemiştir. Ancak sadrazam Mirza Taki Han görevden alınıp yerine Mirza Ağa Han Nuri getirilince iş değişmiştir. Avusturya, Fransa, İngiltere ve diğer Avrupa ülkelerinden Darülfünun'da ders vermeleri için getirilen eğitimcilerin hendese, logaritma ve coğrafya derslerinde tercümanlık yapmaya başlamıştır.⁵ Burada çalışırken, bir yandan da Avrupa'dan getirdiği telgraf cihazlarını şahın sarayı ile Darülfünun arasında kurarak İran'daki ilk telgraf haberleşmesini başlatmıştır. Malkum Han, bu faaliyetleriyle Nasırüddin Şah'ın takdirini kazanmış ve etkili olmaya başlamıştır. Şah'ın gözüne girmeyi başardıktan sonra 1860'da İran'da ilk mason locası olan Feramüşhane'yi kurmuştur.⁶

İran'ın 1856'da Herat'ı muhasara etmesi sırasında İngiltere'nin Basra Körfezi'ne donanma göndererek İran'ı tehdit etmesi, Malkum Han'a beklediği fırsatı vermiştir. İngiltere, başlangıçta babasından dolayı Ruslara yakın olduğunu iddia ederek görüşmelerde tercümanlığını istememiştir. Ancak Herat Meselesi sebebiyle İstanbul'da İngiliz görevliler ile görüşmesinde bir sıkıntı çıkmadığı gibi bir yakınlık başlamıştır.⁷ 1865'te İstanbul'da iken Ayastefanos Ermeni kilisesi rahibi Arakliyan'ın kızı Hanriet ile evlenmiştir. Bundan sonra siyasi ikbali yükselen Halkum Han, İran'da meşrutiyet hareketi sırasında önemli rol oynayan mason localarının yaygınlaşmasını sağlamıştır.

¹ Mirza Malkum Han, *Mecmu'at-ı Asar-ı Mirza Malkum Han* (tahs. Muhammed Muhit Tabatabai), Tehran 1327, s. 5

² Hüccetullah Asil, *Zendeği ve Endişe-i Mirza Malkum Han Nizamüddeve*, Tehran 1376, s. 14

³ H. Asil, *a. g. e.*, s. 15

⁴ Hüma Natık, *Ez Mast ki ber Mast III*, Tehran 1357, s. 185

⁵ Feridun Ademiyet, *Emir-i Kebir-i İran V*, Tehran 1355, s. 366

⁶ M. Malkum Han, *a. g. e.*, s. 6

⁷ M. Malkum Han, *a. g. e.*, s. 8

Nasırüddin Şah'ın her Avrupa seyahati sırasında devreye girerek ülke kaynaklarının İngiliz sermayedarlara peşkeş çekilmesini sağlamış, imtiyazların verilmesi sürecinde her defasında yüklü miktarda rüşvet almıştır. Meşrutiyetin ilanından iki yıl sonra 1908'de İsviçre'de ölmüştür.⁸ Vasiyeti üzerine cesedi yakılarak külleri varislerine dağıtılmıştır.⁹

Bu çalışmadaki amacımız, İran'ın XIX. asrın ikinci yarısından itibaren İngiltere ve Rusya tarafından fiili olarak sömürgeleştirilmeye çalışıldığı bir dönemde siyaset sahnesine çıkarak, kurtuluşu batılılaşmada gören Mirza Malkum Han'ın siyasi ve fikri faaliyetlerini ortaya koymaktır. Siyasi idarenin adı geçen ülkeler tarafından yıpratılması sırasında şah ve devlet idarecilerini yanıltarak ekonomik imtiyazlara zorlayan, borçlanmalarına sebep olan ve neticede sömürüye açık hale gelmesinde pay sahibi olan Malkum Han'ın ülkemizde de bilinmesini sağlamaktır. Osmanlı Devleti'nde de bu dönemde benzer olayların meydana gelmesi ve benzer şahsiyetlerin aynı reçetelerle ortaya çıkmaları, bu şahısların İngiltere tarafından araç olarak kullandığını akla getirmektedir. Konunun araştırılması sırasında birinci derecede başvuru kaynaklarımız, Malkum Han'ın yazdığı risaleler oluşturmaktadır.

Mirza Malkum Han'ın Batılılaşmadaki Rolü

Malkum Han Nizamüddeve, Fransa'da Auguste Comte'nin felsefesinden ve Avrupalı düşünürlerin siyasi fikirlerinden etkilenerek çok sayıda risale yazmıştır. Eserlerinde batı medeniyetini ve ilerlemeyi takip edilmesi gereken bir yol olarak anlatırken, İran'ın siyasi, fikri, sosyal ve teknik yapısını çok ilkel ve geri kalmış olarak görmüştür. Avrupa'da iken psikolojik olarak hafızasına yerleşen batı üstünlüğünü çıkış yolu olarak görmüştür. Batı medeniyetini elde etme ve onlar gibi yaşama isteğini devlet, hükümet, siyaset, din ve kültür alanlarında yazdığı eserlere yansıtmıştır. Bu yüzden araştırmacılar tarafından batıcıların babası olarak görülmüştür. Feridun Ademiyet, Malkum Han'ın bu durumu ile ilgili olarak; "*Malkum Han, batı medeniyetinin tereddütsüz İran'a getirilmesinin savunucusu ve öncüsü olmuştur. Onun siyasi düşüncesine göre Avrupa medeniyetine kayıtsız şartsız teslim olmak gerekir. Malkum'a göre İran, Avrupa'nın siyasi ve iktisadi kurumlarını olduğu gibi kabul etmelidir*" demiştir.¹⁰ Maşaallah Acudani, Ademiyet'in fikirlerine katılmakla birlikte, Malkum'un sadece Avrupa'daki hükümet şekli ve kanunların alınmasından yana olduğunu, sosyal ve kültürel olarak bütün unsurları kastetmediğini söylemiştir.¹¹

Malkum Han'ın batı medeniyeti ve ilerleme ile ilgili fikirlerini farklı iki döneme ayırmak mümkündür. Birinci dönemde, İran'ın içerisinde bulunduğu geri kalmışlığı batı medeniyeti ile karşılaştırarak eserlerinde vermiştir. Mesela Tüfek ve faytonun İran'da icad edilmediğini, tekniği geliştirecek kabiliyetin olmadığını ve dolayısıyla batıdan alınacağını savunmuştur. Aksi halde berberilikten yani ilkel göçebe çemberinden çıkılamayacağını savunmuştur.¹² Bunun için kanun, hükümet şekli ve sosyal unsurların aynen alınmasından yana olmuştur. Bu fikirlerini "*Defter-i Tanzimat*" veya "*Kitabçe-i Gaybi*" isimli eserinde dile getirmiştir. Malkum Han'ın bu fikirlerine ulemadan Fuzul Bey şiddetle karşı çıkmıştır. Fuzul Bey, Malkum Han'a karşı çıkışının sebebini şöyle anlatmıştır; "*Biz dinimizi elden çıkarmaya meyilli değiliz. Biz her vakit sizin*

⁸ Hüccetullah Asil, *Mirza Malkum Han Nizamüddeve ve Nazariyeperdazi-i Modernite-i İrani I*, Tehran 1384, s. 33

⁹ M. Malkum Han, *a. g. e.*, s. 28; H. Asil, *a. g. e.*, s. 34

¹⁰ Feridun Ademiyet, *Fikri-i Azadi ve Mukaddime-i Nübzet-i Meşrutiyet-i İrani*, Tehran 1340, s. 113

¹¹ Maşaallah Acudani, *Meşruta-i İrani*, Tehran 1383, s. 283-284

¹² M. Malkum Han, *a. g. e.*, s. 126

kâfir olduğunuzun haberini bekliyoruz. Batı kanunlarını almayı istiyorsunuz. Siz boşuna zahmet çekiyorsunuz. Allah bize akıl vermiştir. Batının eğitimine muhtaç değiliz"¹³ Ulemeden böyle karşı çıkışların sebebi, batılılaşmanın sömürgeciliğe doğru gideceği endişesinden kaynaklanmıştır. Özellikle İngiltere'nin bu kanalları kullanarak ekonomik ve siyasi bağımsızlığı zedeleyeceği ve bu yüzden yerli aklın teknik gelişmeleri sağlamaları gerektiği üzerinde durulmuştur.¹⁴ Malkum Han'ın ikinci fikri döneminde ise "*Ruzname-i Kanun*" isimli eserinde belirttiği gibi adalet üzerinde durmuştur. "*Nida-yı Adalet*" isimli eserinde; "*Hangi abmak dışarıdan adetleri ve gelenekleri alacağımız söylemiştir*" demek suretiyle, bir önceki dönemde söylediğinin tersine, batı kültürü ve sosyal hayatının aynen alınmasından yana olmadığını söylemiştir.¹⁵

Malkum Han, yazarlık hayatında siyasi, iktisadi ve içtimai alanda birçok eser yazmıştır. Kanunlar ve hükümet şekilleri ile ilgili olarak Defter-i Tanzimat (Kitabçe-i Gaybi), Refik ve Vezir, Meclis-i Tanzimat, Destgah-ı Divan, Defter-i Kanun, Sıratü'l-müstakim, Nida-yı Adalet, İştiharnâme-i Ulya-yı Ademiyet ve Medeniyet-i İran isimli eserleri yazmıştır. Bu gruptaki eserlerde batıdaki hükümet şekilleri ve kanunlar anlatılarak İran'ın bu türden uygulamalara geçmesi gerektiği üzerinde durulmuştur. İktisadî hayat ile ilgili olarak Usul-u Terakki, Müzakkere-i Derbareyetşekil-i Bank, İmtiyaz-ı Fevaid-i Amme ve Hazine-i Maliye-i Devlet-i Osmanî risalelerini yazmıştır. İran'da bir bankanın kurulmasını zaruret olarak söylemesi, ulema tarafından İngiltere'nin devleti borçlanmaya zorlamasının yöntemi olarak görülmüştür. Onlara göre Malkum Han bu teşebbüsün sözcülüğünü yapmıştır. Siyaset ile ilgili olarak, Politika-yı Devlet, Mürur-u Türkman, Tercüme-i Vasiyetname-i Fuad Paşa, Politik-i Rus ve İngiliz der İran risalelerini yazmıştır. Bu gruptaki eserlere, İstanbul'da iken Osmanlı meşrutiyetçileri ile olan ilişkilerinin izleri yansımıştır. Zira aynı dönemde Osmanlı Devleti'ndeki meşrutiyetçiler II. Abdülhamid'e karşı yoğun bir faaliyet içinde olmuşlardır. İçtimai hayat ile ilgili olarak Netice-i Nigareş-i Evrak ve Nevm-i Veyekza, Usul-u Mezheb-i Divaniyan, Güftar der Ref-i Zulm ve Takrirat der Mesail-i Muhtelif risalelerini kaleme almıştır. İran'daki Feramuşhane ve mason locaları ile ilgili olarak da risaleler yazmıştır. Feramuşhane, Usul-u Ademiyet, Hacet, Miftah ve Tefvik-i Emanet isimli risaleleri de önemli bir yer tutmuştur. Zira Feramuşhane, masonluğun İran'a girişinde önemli olmuştur. Alfabe ve Latin alfabesi ile ilgili risaleler de yazmıştır. Şeyh ve Vezir, Numune-i Hutut-u Ademiyet ve Ruşenaî isimli risalelerde Latin alfabesini gündeme getirmiştir.¹⁶

Mirza Malkum Han, 1856'da Herat Muhasarası sebebiyle İran-İngiltere ilişkilerinin kesilmesini bir fırsat olarak görmüştür. İran'ın bu tarihte Herat'ı muhasara etmesi İngiltere tarafından tepkiyle karşılanmıştır. Zira Afganistan ve Hindistan'ın anahtarı olan Herat'ın elden çıkması tehlikeli görülmüştür. Bir süre sonra Nasirüddin Şah ile İngiltere'nin Tahran elçisi Charles Murray arasındaki görüşmelerden sonra iki devlet arasındaki ilişkiler kesilmiştir. Murray, İran'ı terk ederek Bağdat'a gitmiştir. Bu gerginliği siyasî geleceği için adeta bir fırsat olarak gören Malkum Han, kendisinin şahsi menfaatini devletin menfaatinin önünde görerek arabulucu rolü oynamaya başlamıştır.

¹³ M. Malkum Han, *a. g. e.*, s. 10-14

¹⁴ Feridun Ademiyet, *Endişe-i Terakki ve Hükümet-i Kanun (Asr-ı Sipahsalar)*, Tehran 1351, s. 65

¹⁵ Mirza Malkum Han, *Ruzname-i Kanun* (tash. Hüma Natık), Tehran 1335, s. 8

¹⁶ Malkum Han'ın yazmış olduğu eserler hakkında geniş bilgi için bkz. M. Malkum Han, *a. g. e.*, s. 50 vd.

İki devlet arasındaki ilişkileri sözde düzeltme adı altında siyasi iktidarı hatalara zorlamıştır.¹⁷ 1856'da İngilizlerle görüşmesi için İstanbul'a gönderilmiş, buradan Paris'e giderek Paris Konferansı'nda İran heyetinin tercümanı olmuştur. Bilindiği gibi İngiltere tarafından organize edilen bu konferansta İran'ın Herat'tan uzak durması sağlanmıştır. Malkum Han'ın tercümanı olduğu İran heyeti, Herat'ı İngiltere'ye teslim eden anlaşmayı imzalayarak dönmüştür.

Malkum Han'ın siyasi ve dünyevi ikbalini yükselten diğer önemli bir faaliyet de mason localarındaki başarısı olmuştur. İran tarihinde Feramuşhane (evden çıktıktan sonra bildiğini unutmama), Feramasoneri ve Feramason isimleriyle anılan bu teşkilatın İran'daki ilk müessisi olmuş ve teşkilat içerisinde önemli hizmetlerde bulunmuştur.¹⁸ Bu teşkilatın 1858-1860 yılları arasında İran'da iyice yaygınlaşmasını sağlamıştır.¹⁹ Feramuşhane üyeleri rumuz kullandıkları ve bildiklerini bir sır olarak sakladıkları için araştırılmasında zorluklar yaşanmıştır.²⁰ Malkum Han, Nasırüddin Şah'ın kendi saltanatını muhafaza etme endişesinden istifade ederek İran'ın birçok şehrinde locaların yayılmalarını sağlamıştır. Feramuşhane ve buna bağlı locaların halkı birleştireceğini ve saltanata karşı muhalifleri bertaraf edeceğini şaha telkin ederek inandırmıştır. Ancak bir süre sonra locaların halkı meşrutiyet lehinde organize etmeleri şahı endişelendirmiş ve saltanatını tehlikede gördüğü için 1861'de önde gelen masonların ülkeyi terk etmelerini istemiştir.²¹ Malkum Han da Irak'a sürülmüştür. Irak valisi faaliyetlerine müsaade etmeyince tekrar İstanbul'a gelerek aynı dönemde kendisi gibi meşrutiyet fikirleri taşıyan ve aynı zamanda mason localarına kayıtlı olan İttihat ve Terakki üyeleriyle çalışmıştır.²² Malkum Han, İran'da Kaçar iktidarı yıpratılmış olduğu için şaha aldırış etmemiş ve faaliyetlerini devam ettirmiştir.²³ Bu sırada İran'ın İstanbul sefiri olan Mirza Hüseyin Han, İngiltere'ye meyilli olduğu için Malkum Han'ı İstanbul'da himaye etmiş ve sefaretin içerisinde müsteşar olarak tayin etmiştir. Mirza Hüseyin Han, 1871'de İran'a dönüp sadrazam (başbakan) olunca Malkum Han'ı da kendi müsteşarlığına getirmiştir.

Malkum Han, 1872'de beklediği Londra elçiliğine tayin edilmiş ve yaklaşık on sekiz yıl bu görevde kalmıştır.²⁴ Nasırüddin Şah'ın bu tarihte Avrupa seyahatine çıkması ve Londra'da Baron Julius Reuter'e bütün İran kaynaklarını imtiyaz olarak vermesinde birinci dereceden etkili olmuştur. Sadrazam Mirza Hüseyin Han ile birlikte Reuter'den yüklü miktarda rüşvet alan Malkum Han, petrol ve madenlerin dâhil olduğu İran'ın bütün kaynaklarının yetmiş yıllığına Yahudi asıllı İngiliz sermayedara verilmesini sağlamıştır. Nasırüddin Şah'ı ikna ederek tarihte eşi benzeri görülmemiş bu imtiyazı imzalamasını sağlamıştır.²⁵ Bütün İran kaynaklarının peşkeş çekilmesi sürecinde şahın ikna edilmesi için Reuter'den rüşvet alan Malkum Han ve sadrazam Hüseyin Han, İran'ın siyasi ve ekonomik olarak sarsılmasına, bağımsızlığının

¹⁷ Denis Write, *İranyan der Meyan-ı İngilizha II* (terc. Kerim İmami), Tehran 1366, s. 216-222

¹⁸ Celaleddin Medeni, *Tarih-i Siyasî-i Muasır-ı İran*, Kum 1387, s. 82

¹⁹ M. Malkum Han, *a. g. e.*, s. 35; Mahmud Ketirai, *Feramasoneri der İran*, Tehran 1355, s. 63-65

²⁰ H. Asil, *Zendeği ve Endişeba-yı Mirza Malkum Han*, s. 24

²¹ İsmail Rain, *Mirza Malkum Han*, Tehran 1353, s. 20

²² İ. Rain, *a. g. e.*, s. 26

²³ H. Asil, *Zendeği ve Endişeba-yı Mirza Malkum Han*, s. 44

²⁴ M. M. Tabatabai, *a. g. e.*, s. 41

²⁵ İrc Zevki, *Mesail-i Siyasî-i İktisadi Neft-i İran*, Tehran 1372, s. 58-50

zedelenmesine sebep olmuşlardır.²⁶ İmtiyazlar konusunda Nasırüddin Şah'ı ikna ederlerken yabancı sermayenin İran'a gelmesi olarak anlatmışlardır.²⁷ Londra'da gizli tutulan imtiyaz anlaşması, şahın İran'a dönüşüyle açığa çıkmış ve halkın şiddetli tepkisiyle karşılaşmıştır. İmtiyazın lağvedilmesi için İran uleması ve Rusya'nın baskısı olmuştur.²⁸ Malkum Han, bu imtiyaz anlaşmasındaki rolü ile İran halkı tarafından din ve devlet düşmanı olarak ilan edilmiştir.²⁹

Malkum Han, Nasırüddin Şah'ın üçüncü Avrupa seyahati sırasında bu defa İran'da piyango çekilişi imtiyazını almak için dereye girmiştir. İran'da piyango oyunları ve bilet satışı, oyunları organize edecek kumpanyanın kurulması ve kumar da dâhil bütün şans oyunlarının oynanabilmesi hakkını yetmiş yıllığına almıştır. Malkum Han'ın elde ettiği imtiyaz anlaşması 20 Temmuz 1889'da şah tarafından imzalanmıştır. Piyango anlaşması ulema ve Rusya tarafından tepkiyle karşılanmıştır.³⁰ Nasırüddin Şah, tepkiler karşısında imtiyazı lağvetmek zorunda kalmıştır.³¹ İmtiyazın lağvedilmesine dair resmi yazıyı Londra'da telgraf ile alan Malkum Han, bunu gizlemiş ve durumdan haberdar olmayan *Sermayegüçzari-i İran* isimli şirkete imtiyaz hakkını satmıştır. Böylece ortada hiçbir iş yapmadan para kazanmıştır.³² Kaçar hükümeti bu işi haber aldıktan sonra Malkum Han'ı elçilik görevinden almış ve o güne kadar kendisine verdiği bütün nişanları geri istemiştir. Aldatıldığını anlayan şirket, parasını kurtarmak için Malkum Han'ı mahkemeye vermişse de istediğini alamamıştır. Çünkü Malkum Han iflas ettiğini ilan etmiş ve cezadan kurtulmuştur.³³

Malkum Han, piyango imtiyazındaki hile ve dolandırıcılığıyla sözde aydın kişiliğini yitirmiştir. Ancak devlet ve milleti aleyhindeki çalışmalarında geri kalmamıştır. "*Ruzname-i Kanun*" gazetesini çıkararak şah aleyhinde neşriyatta bulunmuştur. Maddi çıkarlarının zedelenmesinden kaynaklanan öfkeyi gizleyerek istibdat rejimi söylemiyle halkı etkilemeye çalışmış, çıkardığı gazeteyi gizli yollarla İran'a göndermiştir. Şah'a karşı sıkı bir meşrutiyetçi olarak kendisini göstermiş, o dönemde önemli fikir adamlarından Cemaleddin Esedabadi (Afgani) ve Mirza Ağa Han Berdesiri'yi kendisine inandırmıştır. Onlar da aynı şekilde meşrutiyet ve özgürlük söylemiyle ortaya çıkmışlardır.³⁴ Nasırüddin Şah ve sadrazam Eminüssultan, gazetenin gizil olarak ülkeye girişini yasaklamışlarsa da halka ulaştırılmasını engelleyememişlerdir. Malkum Han, Nasırüddin Şah'ın 1898'de öldürülmesinden sonra yerine geçen Muzafferüddin Şah ve sadrazam Mirza Ali Han ile ilişkilerini düzeltmiş, 1908'de İtalya elçiliğine tayin olunmuştur.³⁵

Malkum Han, İran tarihinde İngilizler ve buna bağlı olarak mason localarıyla gizli ilişkileri olan bir meşrutiyetçi olarak dikkat çekmiştir. Halkı Müslüman olan İran'da faaliyet gösterirken bir Müslüman olarak görünmüş, gerçekte ise din ile hiçbir

²⁶ İ. Zevki, *a. g. e.*, s. 51

²⁷ İ. Zevki, *a. g. e.*, s. 45

²⁸ C. Medeni, *a. g. e.*, s. 100

²⁹ H. Asil, *Zendeği ve Endişe*, s. 32

³⁰ Firuz Kazımzade, *Rus ve İngiliz der İran* (terc. Menuçehr Emiri), Tehran 1354, s. 227

³¹ İ. Rain, *a. g. e.*, s. 99

³² F. Kazımzade, *a. g. e.*, s. 226

³³ H. Asil, *Mirza Malkum Han Nazımüddele*, s. 26

³⁴ Hüma Natık, *Ruzname-i Kanun*, Tehran 1355, s. 5

³⁵ M. M. Tabatabai, *a. g. e.*, s. 30; İ. Rain, *a. g. e.*, s. 113

ilgisi olmamıştır. Kendisi bu konuda şunları söylemiştir; “Ben Hristyan Ermeni olarak doğdum. Fakat Müslümanlar arasında büyüdüm ve onların alışkanlıklarını öğrendim.” İslâm dinine bakışı tamamıyla şekli olup dünyevi isteklerini gerçekleştirme aracı olarak görmüştür.³⁶ İstanbul’da iken Ermeni rahip Arakil Bey’in kızı Hanriet ile evlenmiş, düğün merasimini Ayestefanos kilisesinde yapmıştır. Nikâhın kilisede yapılmasına karşı çıkan İran’ın İstanbul elçisi Mirza Hüseyin Han’a; “Ben her zaman şuna inanmıştım ki, dünya işi akla ve tedbire bağlıdır. Lakin bugün dünya işlerinin takdirin eline bağlı olduğunu söylüyorum. Benim takdirim daha önce bu şekilde ortaya çıkmıştır” şeklinde karşılık vermiştir.³⁷ Malkum Han’ın öldükten sonra cesedinin yakılmasını istemesi ve küllerinin varislerine dağıtılmasını vasiyet etmesi, İslâm’ı kabul etmediğini açıkça göstermiştir.³⁸

Malkum Han’ın düşüncesinde “âin-i terakki” yani ilerleme tarzı çok önemli bir yer tutmuştur. Bu ilerlemeyi sosyal, teknik, hukuk ve ekonomik olmak üzere bir bütün olarak görmüş, manevi değerlerle birlikte yükselmeyi benimsememiştir. Fransız sosyolog Auguste Comte’nin medeniyetlerin tesiri ile ilgili sözlerini kendisine rehber edinmiştir.³⁹ Avrupa medeniyetinin bir bütün olarak alınmasından yana olmuş, halkı Müslüman olan İran’ın sahip olduğu maddi ve manevi kültürü yok saymıştır. İnsanları hayvanlardan ayıran tek özelliğin terakki olduğunu savunmuştur.⁴⁰

Malkum Han, hükümeti milletten bağımsız bir siyasi teşekkül, toplumda emir ve yasakları vaaz eden bir emir verme mercii olarak görmüştür. Hükümeti sadece düzen, can ve mal güvenliğini sağlayan bir kurum olarak tarif etmiş, bu üç unsurun dışında kalanları hükümetin görevi dışında saymıştır.⁴¹ Hükümet şeklini de saltanat ve cumhuriyet olarak ikiye ayırmış, hükümetlerin bir hanedan ve aile tarafından sürdürülmesi gerektiğini söylemiştir.⁴² Halkın özgürlüğü söylemiyle İran meşrutiyet hareketinin öncülüğünü yapan Malkum Han, meşrutî bir hükümet isterken, aynı zamanda iplerin bir ailede olmasını da savunmuştur. Bir aile veya hanedanın sürdüreceği hükümetin o dönemde İngiliz siyasetinin gereği olduğunu, tayin edilen aileler vasıtasıyla Londra’dan ülkelerin daha kolay idare edildiğini bilerek söylemiştir. Bu hususta adeta İngiltere’nin sözcülüğünü yapmıştır. Saltanat şeklindeki hükümeti de mutedil yani meşrutî ve mutlak saltanat olarak ikiye ayırmıştır.⁴³

Sonuç

Ermeni Yakub Han’ın oğlu Malkum Han, daha küçük yaşta Fransa’ya giderek tahsil görmüştür. Tahsil süresince Feramason teşkilatı içerisinde görev almış, hristyanlığı din olarak seçmiş, hariciye vezaretinde çalıştığı sırada Mirza Hüseyin Han’ın tavsiyesiyle Londra elçiliğine tayin edilmiştir. Londra’dan sonra İran’ın İstanbul elçisi olmuştur. İstanbul elçiliği sırasında Ermeni Arakel’in kızıyla Yeşilköy’deki Ermeni kilisesinde evlenmiştir. İstanbul’dan sonra Londra elçiliğine tekrar tayin edilmiştir. Berlin Konferansı’ndan sonra Nasırüddin Şah tarafından prens lakabı ile taltif edilmiş,

³⁶ H. Asil, *Mirza Malkum Han Nazımüddele*, s. 33

³⁷ Han Melik Sasani, *Siyasetgirân-ı Devre-i Kacar*, Tehran 1352, s. 129

³⁸ H. M. Sasani, *a. g. e.*, s. 195

³⁹ Muhammed Ali Feruği, *Seyr-i Hikmet der Avrupa III*, Tehran 1344, s. 16

⁴⁰ Hüccetullah Asil, *Risaleha-yı Mirza Malkum Han Nazımüddele*, Tehran 1381, s. 327

⁴¹ H. Asil, *Zendeği ve Endişe-i Mirza Malkum Han*, s. 87

⁴² H. Asil, *Risaleha-yı Mirza Malkum Han Nazımüddele*, s. 31

⁴³ H. Asil, *Risaleha-yı Mirza Malkum Han Nazımüddele*, s. 32

Yahudi asıllı İngiliz sermayedara verilen imtiyazlar sırasında kırk bin lira rüşvet almıştır. İmtiyazların iptal edilmemesine engel olamayınca görevden alınmıştır. Bundan sonra İngiltere'ye giderek İran aleyhinde neşriyata başlamıştır. Sadrazam Eminüssultan, görevden aldığı Malkum Han'ın yerine tayin edilen Alaüssaltana'ya gönderdiği mektupta, hiçbir zaman düşmanlık beslemediğini bildirerek ondan çekindiğini ortaya koymuştur.

Mirza Malkum Han'ın siyaset sahnesine çıkmasında ve dönemin idaresi ile olan ilişkilerinde esas maksadını gizlediği görülmüştür. Başlangıçta Paris'teki mason localarıyla olan gizli bağlantısı ve onlara hizmeti, Feramuşhane'yi İran'da tesis etmesiyle sistemli bir şekilde devam etmiştir. Bu süreç içerisinde İngiltere ile ilişkilere girmesi, İran'ın bütün kaynaklarının imtiyaz olarak peşkeş çekilmesine kadar varmıştır. İmtiyazlar meselesinde kendi ülkesini hiç düşünmemiş, aldığı rüşvetler ile kasasını doldurmaya çalışmıştır. Şah'ı ikna ederek şans ve kumar oyunlarının İran'da oynanması imtiyazını alması, içerisinden çıktığı halkı hangi ölçülerde düşündüğünü ve amacını ortaya koymuştur.

Malkum Han, yazdığı siyasi, ekonomik, sosyal ve kültürel içerikli risalelerde sürekli batılılaşma kavramını ön plana çıkartmıştır. Böylece batıyı ve batılılaşmayı kurtuluşun yegâne çaresi olarak görmüş, İran'ın geri kalmışlığını batının teknik üstünlüğü ile karşılaştırmak suretiyle halkın psikolojisine yerleştirmeye çalışmıştır. İran halkının yenilik yapamayacak kadar beceriksiz olduğunu, bu yüzden batıdan hazır olarak almanın gerekli olduğunu savunmuştur. Sürekli batının idarelerinden ve meşruti rejimlerinden bahsetmesi ve bu yönde neşriyatta bulunması, siyasi iktidarı yıpratmaya ve İngiltere'nin müdahalelerine açık hale getirmeye matuf hareketler olmuştur. Yenilikçi ve kurtarıcı olarak ortaya çıkan Malkum Han, esasta halkı yenilik yapamayacak kadar yeteneksiz ve hakir görmüş, İran'ın İngiliz nüfuzu altına girmesi için zemin oluşturmaya çalışmıştır.

Kaynakça

- ACUDANİ, Maşallah, *Meşrutat-ı İrani*, Tehran 1383
- ADEMİYET, Feridun, *Emir-i Kebir-i İran V*, Tehran 1355
- ADEMİYET, Feridun, *Endişe-i Terakki ve Hükümet-i Kanun (Asr-ı Sıphalsalar)*, Tehran 1351
- ADEMİYET, Feridun, *Fikri-i Azadi ve Mukaddime-i Nühzet-i Meşrutiyet-i İran*, Tehran 1340
- ASİL, Hüccetullah, *Mirza Malkum Han Nizamüddeve ve Nazariyeperdazi-i Modernite-i İrani I*, Tehran 1384
- ASİL, Hüccetullah, *Risaleba-yı Mirza Malkum Han Nazimüddeve*, Tehran 1381
- ASİL, Hüccetullah, *Zendeği ve Endişe-i Mirza Malkum Han Nizamüddeve*, Tehran 1376
- FERUĞİ, Muhammed Ali, *Seyr-i Hikmet der Avrupa III*, Tehran 1344
- KAZIMZADE, Firuz, *Rus ve İngiliz der Iran* (terc. Menuçehr Emiri), Tehran 1354
- KETİRÂİ, Mahmud, *Feramasoneri der İran*, Tehran 1355
- MEDENİ, Celaleddin *Tarih-i Siyasi-i Muasır-ı İran*, Kum 1387
- MİRZA MALKUM HAN, *Mecmu'at-ı Asar-ı Mirza Malkum Han* (tahs. Muhammed Muhit Tabatabai), Tehran 1327
- MİRZA MALKUM HAN, *Ruzname-i Kanun* (tash. Hüma Natık), Tehran 1335
- NATİK, Hüma, *Ez Mast ki ber Mast III*, Tehran 1357
- NATİK, Hüma, *Ruzname-i Kanun*, Tehran 1355
- RAİN, İsmail, *Mirza Malkum Han*, Tehran 1353
- SASANİ, Han Melik, *Siyasetgirân-ı Devre-i Kacar*, Tehran 1352
- WRİTE, Denis, *İraniyan der Meyan-ı İngilizba II* (terc. Kerim İmami), Tehran 1366
- ZEVKİ, İrec, *Mesail-i Siyasi-i İktisadi Neft-i İran*, Tehran 1372